

Rozdział 1. Ustrój polityczny i społeczny Rzymu królewskiego

Wybrana literatura:

- G. Alföldy, Historia społeczna starożytnego Rzymu, Poznań 1998;
M. Cary, H. H. Scullard, Dzieje Rzymu. Od czasów najdawniejszych do Konstantyna, t. 1–2, Warszawa 2001;
T. Cornell, J. Matthews, Rzym, Warszawa 1995;
A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz (red.), *Salus rei publice suprema lex*. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu, Lublin 2007;
J. C. Fredouille, Słownik cywilizacji rzymskiej, Katowice 1996;
M. Jaczynowska, Dzieje Imperium Romanum, Warszawa 1996;
M. Jaczynowska, Historia starożytnego Rzymu, Warszawa 1988;
M. Jaczynowska, D. Musiał, M. Stępień, Historia starożytna, Warszawa 2008;
K. Kumianiecki, Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu, Warszawa 1987;
W. Mossakowski, Wybrane problemy rzymskiego prawa publicznego, Toruń 2013;
T. Palmirski, Publiczne prawo rzymskie. Zarys wykładu. Skrypt dla studentów prawa i administracji, Kraków 2006;
Rzymskie prawo publiczne, red. B. Sitek, P. Krajewski, Olsztyn 2005;
Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia, aut. A. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Świętoń, Olsztyn 2011;
A. Tarwacka, *Leges regiae*. Tekst – tłumaczenie – komentarz, Zeszyty Prawnicze 2004, Nr 4.1;
E. Wipszycka (red.), *Vademecum* historyka starożytnej Grecji i Rzymu, t. 1–2, Źródłoznawstwo starożytności klasycznej, Warszawa 2001;
K. Wyrwińska, *Civis Romanus sum*. Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia, Kraków 2015;
J. Zabłocki, A. Tarwacka, Publiczne prawo rzymskie, Warszawa 2011;
A. Ziółkowski, Historia Rzymu, Poznań 2008.

§ 1. Ustrój miast–państw etruskich

Pierwotnie Italię zamieszkiwały ludy nieindoeuropejskie. Indoeuropejczy, tzw. Italicowie, pojawili się na Półwyspie Apenińskim w II tysiącleciu p.n.e., przynosząc ze swoim przybyciem cywilizację epoki brązu. Zmieszali się oni z dawną ludnością i przejęli od niej wiele elementów kultury. Italicowo-

wie dzielili się na szereg drobnych plemion, zamieszkujących wioski (*pagi*), w których wyznaczone miejsce (tzw. *oppidum*) było obwarowane na wypadek niebezpieczeństwa. Głównym ich zajęciem było pasterstwo i rolnictwo. Żyli w ustroju rodowym typu patriarchalnego. Na czele plemion stali naczelnicy plemienni (*dictatores*).

Jednak to nie Italikowie mieli odegrać decydującą rolę polityczną w dziejach Półwyspu Apenińskiego. Prawdopodobnie pomiędzy X a VIII w. p.n.e. pojawił się w Italii lud, który sam zwał się Rasenna, przez Greków i Italików był zaś określanym jako Tyrenowie lub Etruskowie. Potężna ekspansja Etrusków spowodowała przemiany wśród ludów italskich, związane z ujarzmieniem miejscowej ludności i wprowadzeniem niewolnictwa. Trzeba jednak wskazać, że najnowsze badania archeologiczne pozwalają na wysnucie hipotezy, że twórcami kultury wilanowskiej (której nazwa pochodzi od odkrytego w 1853 r. ośrodka tej kultury w miejscowości Villanova), poprzedzającej znaną (piśmienną) epokę etruską byli również Etruskowie, tyle że jeszcze nieznający pisma.

Etruskowie stali na wysokim poziomie rozwoju. Ich miasta otoczone murami z kamienia i rowem ochronnym, zbudowane w sposób planowy, przypominały nie osady typu rodowego, ale miasta-państwa – dwie ulice, z których jedna biegła z północy na południe (*cardo*), a druga ze wschodu na zachód (*decumanus*). Dzieliły one miasto na cztery dzielnice.

Przybysze nigdy nie stworzyli jednolitego państwa, a tereny im podległe rozpadały się na szereg miast-państw, na czele których stali wywodzący się z arystokracji urzędnicy, zwani *lucumones*. W późniejszej tradycji rzymskiej termin ten tłumaczono jako „królowie”. Każdy z królów etruskich miał do swej dyspozycji liktora niosącego pęki różg z zatkniętymi toporami o dwóch ostrzach (*fascēs cum securibus*). Etruskie insygnia władzy przejęli później Rzymianie. Obok *lucumones* istnieli także inni urzędnicy, jednak ich funkcje nie zostały dotąd poznane.

Dwanaście najpotężniejszych miast etruskich (*Volaterrae, Arretium, Cortona, Perugia, Clusium, Rusellae, Vetulonia, Volsini, Volci (Vulci), Tarquinii, Caere i Veii*) tworzyło luźny związek religijno-polityczny, który prowadził wspólną politykę zagraniczną. Przedstawiciele tych dwunastu ludów zbierali się raz na rok w sanktuarium najwyższego boga etruskiego – *Woltumny* (w pobliżu dzisiejszego Orvieto) i wybierali wspólnego naczelnika. W czasie wojny, kiedy władza skupiała się w ręku jednego króla-wodza, towarzyszyło mu 12 liktorów z różgami.

Na przełomie VI i V w. p.n.e. zaszły istotne zmiany ustrojowe w miastach etruskich – ustrój monarchiczny ustąpił miejsca republice arystokratycznej, na czele której stało kolegium najwyższych urzędników. Dwanaście miast-państw

etruskich wybierało naczelnego urzędnika – wodza, zwanego *zilath mechl rasnal*, którego Rzymianie określali mianem *praetor XII Etruriae populorum*.

Społeczeństwo etruskie rozpadało się na dwie grupy – rody arystokratyczne i warstwę niższą, którą tworzyła służba, rzemieślnicy, górnicy i rolnicy. Zasadniczą rolę odgrywała arystokracja, posiadająca wielkie majątki ziemskie i kopalnie, zajmująca się także handlem morskim oraz korsarstwem. Na szerszą skalę rozpoczęli Etruskowie eksploatację rud żelaza i miedzi, co stworzyło podstawę do rozwoju metalurgii i eksportu.

Potęga polityczna Etrusków przypada na okres od połowy VII do początku V w. p.n.e. Na północy dotarli oni aż do doliny Padu, gdzie założyli nowe miasta, na południu zajęli Lacjum, a następnie Kampanię. Pierwsze ciosy zadali im Grecy (klęski pod Kyme w 525 i 474 r. p.n.e.) i Celtowie, ale ostateczny kres politycznej niezależności Etrurii położył Rzym, zdobywając kolejno najważniejsze ośrodki etruskie: Veii (396 r. p.n.e.), posiadłości tarkwińskie (308 r. p.n.e.), a w końcu Volsini (264 r. p.n.e.).

§ 2. Początki Rzymu

Starożytni pisarze przekazali wiele wiadomości o dacie założenia Rzymu. 2 Najpopularniejsza stała się jednak data wskazująca na rok 753 p.n.e. (trzeci rok VI Olimpiady) zaproponowana przez *Marka Terencjusza Warrona* (*Marcus Terentius Varro*, I w. p.n.e.), ponieważ przejęła ją większość historyków rzymskich epoki cesarstwa, a zwłaszcza *Liwiusz* (*Titus Livius*) w swej pracy *Ab Urbe condita*.

Annalistyka rzymska związała pradzieje miasta Rzymu z wojną trojańską. Bohater trojański, *Eneasz*, miał przybyć na teren Italii po upadku Troi. Osiedł w Lacjum, gdzie poślubił córkę miejscowego władcy, króla *Latynusa*, *Lawinię*, następnie założył własne miasto–państwo, które nazwał od imienia swojej żony – *Lawinium*.

Potomkowie *Eneasza* mieli panować w założonym przez jego syna mieście *Alba Longa* w Górach Albańskich. Jeden z nich, król *Numitor*, został usunięty z tronu przez swego brata *Amuliusza*. Aby uniknąć zemsty ze strony dzieci lub wnuków *Numitora*, *Amuliusz* kazał stracić jego syna, a córkę, *Reę Sylwią*, oddał na służbę bogini *Weście*, której kapłanki były zobowiązane do zachowania czystości. Pomimo tego obowiązku *Rea Sylwia*, za sprawą boga *Marsa*, urodziła bliźnięta: *Romulusa* i *Remusa*. Dzieci zostały na rozkaz królewski wrzucone do Tybru, a ich matka stracona. Jednak fala wyrzuciła chłopców na brzeg, gdzie znalazła ich wilczyca. Odtąd ona przejęła nad nimi opiekę w grocie *Luperkal*

na zboczach wzgórza Palatyn. Później wychowywał ich pastuch królewski. Gdy *Romulus* i *Remus* dorośli i dowiedzieli się o swoim pochodzeniu, ukarali surowo *Amuliusza* i przywrócili tron w Alba Longa swemu dziadkowi *Numitorowi*. Sami zdecydowali założyć nowe miasto w miejscu swego cudownego ocalenia, zasięgając najpierw rady bogów. Gdy *Remusowi* ukazało się sześć sępów, a *Romulusowi* – aż dwanaście, *Romulus* przystąpił do wytyczania nowego miasta Rzymu (*Roma*), przyjmując za ośrodek wzgórze Palatyn, a następnie zaorał granicę wokół miasta. Kiedy *Remus* ośmielił się przekroczyć zaoraną brzdę graniczną, *Romulus* zabił go i odtąd panował jako pierwszy król Rzymu (753–715 p.n.e.).

Legenda opowiadała następnie o zorganizowaniu państwa przez *Romulusa* i podstępny porwanie Sabineek, tj. kobiet z sąsiedniego plemienia Sabinów, które zostały żonami Rzymian. W wyniku pokojowego uregulowania sporu z Sabinami miał *Romulus* rządzić w Rzymie wspólnie z sabińskim królem *Tytusem Tacjuszem*. Jedna z wersji tradycji rzymskiej głosiła nawet, że *Romulus*, wzięty żywcem do nieba, stał się następnie bogiem.

- 3 Annalistyka rzymska przekazała imiona siedmiu królów rzymskich, ale badacze przyjmują historyczność jedynie trzech (dużo rzadziej sześciu) ostatnich. Następcą *Romulusa* na tronie rzymskim miał być Sabińczyk, *Numa Pompiliusz* (*Numa Pompilius*, 715–673 p.n.e.), który prowadził politykę pokojową i stworzył podstawy prawa sakralnego (*fas*). Trzeci król rzymski, *Tullus Hostiliusz* (*Tullus Hostilius*, 673–642 p.n.e.) opanował Alba Longa. *Ankusowi Marcjuszowi* (*Ancus Marcius*, 642–617 p.n.e.) przypisywano budowę pierwszego mostu na Tybrze i założenie portu. *Tarkwiniusz Starszy* (*Lucius Tarquinius Priscus*, 616–579 p.n.e.) przeprowadził szereg prac budowlanych w Rzymie: osuszył forum i zbudował cyrk. *Serwiusz Tulliusz* (*Servius Tullius*, 578–535 p.n.e.) podjął szereg reform, dał podstawy prawu świeckiemu (*ius*) i otoczył miasto murem. Ostatni z królów rzymskich, *Tarkwiniusz Pyszny* (*Tarquinius Superbus*, 534–510/509 p.n.e.) uchodził za tyrana. Okrucieństwo władcy oraz zgwałcenie jednej z obywaterek przez jego syna wywołały powstanie, na czele którego stanął *Lucjusz Juniusz Brutus* (*Lucius Iunius Brutus*). Powstanie to zakończyło się wypędzeniem *Tarkwiniusza* i obaleniem władzy królewskiej.

Nie ulega wątpliwości, że przekaz o założeniu Rzymu przez *Romulusa* jest całkowicie zmyślony, podobnie jak ustalona przez *Warrona* data tego wydarzenia, zwłaszcza że wszyscy historycy opisujący początki Rzymu tworzyli kilka stuleci po powstaniu miasta. Brak tutaj jednak miejsca na szersze rozważanie problematyki początków Rzymu w świetle badań archeologicznych. Warto jedynie wskazać tradycyjny – choć krytykowany – pogląd, że najstarsze

osadnictwo na obszarze Rzymu ograniczone było do wzgórza Palatyn (*Palatinus*), gdzie zamieszkiwali Latynowie, oraz do Kwirynału (*Quirinalis*) i Kapitolu (*Capitolinus*) zajętego przez Sabinów. Od X w. p.n.e. Palatyn stanowił miejsce schronienia dla pasterzy, później zaś stał się załóżkiem Rzymu (tzw. *Roma quadrata*), który następnie w IX/VIII w. p.n.e. rozpostarł się na siedmiu pagórkach – Kapitolu, Palatynie, Awentynie, Eskwilinie, Kwirynale, Celusie i Wiminale (*Capitolinus, Palatinus, Aventinus, Esquilinus, Quirinalis, Coelius* i *Viminalis* – tzw. *septimonium*), by około VIII w. p.n.e. stać się miastem czterech dzielnic (tzw. *urbs quattuor regionum*).

W połowie VII w. p.n.e. Rzym został podbity przez Etrusków, co znalazło wyraz w samej nazwie Rzym – pochodzącej być może od etruskiego rodu *Ruma* – i w nazwach trzech najstarszych *tribus* rzymskich: *Luceres, Ramnes* i *Tities*. I właśnie Etruskom przypisać zapewne należy stworzenie z kilku niewielkich, niezależnych wiosek nadtybrzańskich państwa-miasta, będącego stopniem organizacji znanym jedynie wysoko rozwiniętym społecznościom Półwyspu Apenińskiego, Grekom i Etruskom.

Tabl. 1. Królowie rzymscy

I. <i>Romulus</i> (753–715 p.n.e.)
II. <i>Numa Pompiliusz</i> (<i>Numa Pompilius</i> , 715–673 p.n.e.)
III. <i>Tullus Hostiliusz</i> (<i>Tullus Hostilius</i> , 673–642 p.n.e.)
IV. <i>Ankus Marcjusz</i> (<i>Ancus Marcius</i> , 642–617 p.n.e.)
V. <i>Tarkwiniusz Starszy</i> (<i>Lucius Tarquinius Priscus</i> , 616–579 p.n.e.)
VI. <i>Serwiusz Tulliusz</i> (<i>Servius Tullius</i> , 578–535 p.n.e.)
VII. <i>Tarkwiniusz Pyszny</i> (<i>Tarquinius Superbus</i> , 534–510/509 p.n.e.)

§ 3. Ustrój Rzymu w VII–VI w. p.n.e.

W początkowym okresie królewskim państwo rzymskie (tzw. *ager Romanus antiquus*) obejmowało terytorium najwyżej 80 km² (ewentualnie 150 km²) z ludnością liczącą 10 000–15 000 mieszkańców. W początkach republiki zajmowało ono już 800–1000 km².

O stosunkach wewnętrznych w Rzymie do końca VI w. p.n.e. brak wiarygodnych informacji, stąd też wszelkie ustalenia w tej dziedzinie mają charakter hipotetyczny. Rzymscy historycy przekazali, że początkowo Rzym stanowił państwo–miasto z trzema organami ustrojowymi: królem, doradczym senatem i zgromadzeniem ludowym.

- 5 Władza państwowa spoczywała w rękach **króla** (*rex*), którego urząd wywodził się z instytucji naczelnego wodza i sędziego. Rzymski *rex* miał władzę absolutną, czego dowodem były noszone przed nim przez 12 liktorów różgi (*fascēs*) z wetkniętymi w nie toporami (*secures*), oraz – od czasów etruskich – krzesło z kości słoniowej (*sella curulis*). Ponadto oznakami władzy królewskiej były purpurowy płaszcz (*trabea*) i berło z orłem (*scipio*).

Władca sprawował władzę cywilną i wojskową¹, określaną mianem **impe-rium**. W jej skład wchodziło także prawo sądenia w sprawach przestępstw przeciwko gminie, buntów i mordów oraz uprawnienie do rozstrzygnięcia w innych sprawach, z tym że w zakresie spraw cywilnych przed królem odbywało się jedynie postępowanie *in iure*, orzeczenie wydawał zaś wyznaczony sędzia po przeprowadzeniu postępowania dowodowego (faza *apud iudicem*).

Do kompetencji króla – jako najwyższego kapłana (*pontifex maximus*) – należało interpretowanie woli bogów (*auspicia*) i nadzór nad prawidłowością kultu (*sacra*). Sprawowanie *auspicium* czyniło króla nietykalnym i nieodpowiedzialnym.

Ograniczenia absolutnej, co do zasady, władzy królewskiej wiązały się z pewnością z obowiązkami władcy wobec zbiorowości, polegającymi na utrzymaniu pokoju wewnętrznego i ogłaszaniu kalendarza. Być może monarcha był także zobowiązany do zasięgnięcia opinii zgromadzenia ludowego przed podjęciem najistotniejszych decyzji legislacyjnych. Ponadto w dużym stopniu granice swobody władcy określała tradycja przodków (*mos maiorum* – zob. *Nb.* 78), a zatem utarte i uświęcone przez upływ czasu zwyczaje. Nie można również pominąć faktu, że władza sprawowana *de facto* nad garstką obywateli nie mogła być w praktyce zbyt rozległa.

Do wyłącznej kompetencji króla należało zwoływanie zgromadzenia ludowego i senatu, powoływanie świeckich urzędników, którzy wspomagali go w sprawowaniu władzy. Władca wyznaczał na czas swojej nieobecności w mieście zastępcę zwanego *custos urbis* (*praefectus urbis*). Inny urzędnik – *tribunus celerum* – dowodził w imieniu królewskim jazdą². Dwóch sędziów śledczych (*quaestores parricidii*) prowadziło postępowanie w sprawach zabójstw, przedstawiając władcy do zatwierdzenia projekty wyroków. Natomiast incydentalnie wyłaniano także *duumviri perduellionis* rozpatrujących sprawę zdrady głównej,

¹ D. 1,2,2,14: *Quod ad magistratus attinet, initio civitatis huius constat reges omnem potestatem habuisse* [Wiadomo, że u początków istnienia państwa królom przysługiwała pełna władza w tym zakresie, który teraz przynależały do urzędników].

² D. 1,2,2,15: *Isdem temporibus et tribunum celerum fuisse constat: is autem erat qui equibus praerat et veluti secundum locum a regibus optinebat* [Wiadomo, że w tamtych czasach istniał urząd *tribunus celerum*: to on zaś stał na czele jazdy i zajmował niejako drugie miejsce po królach].

a zatem wszelkich zamachów na istniejący porządek prawny. O innych urządach funkcjonujących w czasach królewskich nie zachowały się żadne wiadomości, ale przypuszczać należy, że szerokie było zwłaszcza grono sędziów i urzędników pomocniczych (pisarzy, woźnych).

Według tradycji tron był elekcyjny. W wypadku śmierci króla władza przechodziła w ręce senatu, który powoływał dziesięciu zastępców króla (*interrex*). Każdy *interrex* ustępował po pięciu dniach rządów miejsca innemu *interrexowi*, aż do czasu obsadzenia urzędu. Wyboru władcy dokonywało zgromadzenie (*comitia curiata*). Elekt otrzymywał wówczas tylko *potestas*, a dopiero po pomyślnym przeprowadzeniu wróżb ponownie zwołane zgromadzenie kurialne uchwalało nadanie mu pełnej władzy (*lex curiata de imperio*). Następnie na specjalnym zgromadzeniu wprowadzano króla na urząd (*inauguratio*).

Senat (*senatus*) był instytucją równie starą jak władza królewska. Początkowo liczył zapewne 100 członków³. Zwiększenie grona *patres* nastąpiło wraz z połączeniem trzech *tribus*, ale trudno powiedzieć coś pewnego na ten temat, wiarygodne informacje dotyczą bowiem dopiero schyłku okresu królewskiego, dla którego poświadczona jest liczba 300 senatorów. W skład senatu wchodziłi naczelnicy najznacniejszych rodzin patrycjuszowskich (*patres*), których zadaniem było doradzanie władcy. Prawo zwoływania senatu należało do króla, który określał także tematykę jego obrad. Do uprawnień senatu należało zatwierdzanie uchwał zgromadzenia ludowego (udzielanie *auctoritas patrum*). Ponadto senat zapewniał ciągłość władzy w okresie bezkrólewia, ponieważ władza po śmierci króla wracała do senatu (*mortuo rege res, ut institum erat ad patres redierat*).

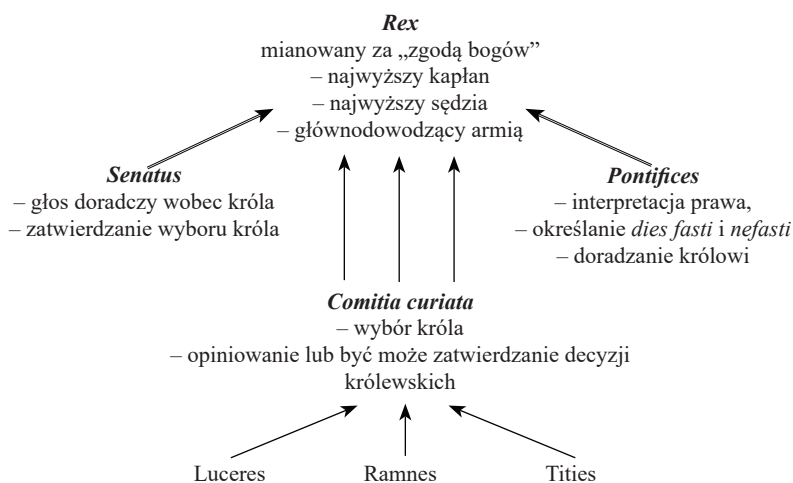
Trzecim organem władzy było **zgromadzenie ludowe**, na którym wszyscy dorośli obywatele rzymscy płci męskiej głosowali według podziału na kurie, stąd też jego nazwa *comitia curiata*. Do podjęcia decyzji potrzebna była większość co najmniej 16 kurii. Zadaniem tego zgromadzenia było zapoznawanie co miesiąc całej ludności z kalendarzem, wybór władcy, a najpóźniej od objęcia tronu przez królów pochodzenia etruskiego także wypowiedanie wojny, zawieranie pokoju oraz rozpatrywanie odwołań od wyroków śmierci na obywateli. Uchwały zgromadzenia kurialnego wymagały jednak zatwierdzenia przez senat.

³ *Livius*, Ab Urbe condita 1,8,7 (*Liwiusz*, Dzieje Rzymu od założenia Miasta): *Centum creat senatores, sive quia is numerus satis erat, sive quia soli centum erant qui creari patres possent. Patres certe ab honore patriciique progenies eorum appellati* [(*Romulus*) powołał stu senatorów albo dlatego że liczba ta była wystarczająca, albo dlatego że było tylko stu tych, którzy mogli zostać senatorami. Z pewnością na dowód szacunku nazwano ich *patres*, a ich potomków patrycjuszami].

Obywatele rzymscy zbierali się ponadto na zgromadzeniach kalacyjnych (*comitia calata*), które wśród wielu zadań sakralnych dokonywały uroczystego wprowadzenia króla na urząd. Na zgromadzeniach tych sporządzano także testamenty (*testamentum calatis comitiis*) i dokonywano przysposobienia (*adrogatio*).

- 8 Istotne znaczenie polityczne mieli również **kapłani** (*pontifices*), którzy dokonywali interpretacji prawa, określali dni, w których można było przedsięwierać skutecznie czynności prawne, układali formularze czynności. Jednak rozwój prawa szedł w tym kierunku, by przełamać wyłączność kapłańską w zakresie znajomości norm prawnych i formuł procesowych. Upowszechnienie orientacji w prawie nastąpiło jednak dopiero w okresie republiki.

Tabl. 2. Ustrój monarchiczny w Rzymie

§ 4. Struktura społeczeństwa rzymskiego w okresie królewskim

- 9 Najstarsze dzieje państwa rzymskiego znane są, jak wiadomo, jedynie w ogólnych zarysach. Dotyczy to także wczesnorzymskiego porządku społecznego.

Rzym w okresie królewskim miał charakter państwa chłopskiego, dominowało rolnictwo i hodowla. Ośrodek państwa stanowiło umocnione miasto, gdzie odbywał się podstawowy obrót gospodarczy i znajdowało się centrum życia politycznego. Dookoła leżały tereny rolne z wioskami lub pojedynczymi zagrodami. Generalnie gospodarka miała charakter naturalny.

Podział społeczno-polityczny obywateli rzymskich – Kwirytów (*Quirites*) miał pochodzić od *Romulusa*, który przydzielił każdy z 300 rodów do kurii i plemion. Odtąd przynależność do kurii była dziedziczna.

Podstawą struktur społeczeństwa rzymskiego w okresie królewskim była **rodzina** (*familia*) – jednostka gospodarcza, społeczna i kultowa. *Pater familias*, będący głową rodziny, miał z mocy swego autorytetu (*auctoritas*) nieograniczoną władzę nad żoną, dziećmi, niewolnikami oraz mieniem rodzinnym (*res familiaris*). Władza ta początkowo była ujmowana jednolicie, jednak z czasem nastąpiło jej zróżnicowanie wobec poszczególnych osób – uprawnienia męża wobec żony określano jako *manus*, ojca wobec dzieci – *patria potestas*, właściciela wobec niewolników – *dominica potestas*. W ramach swej władzy zwierzchnik familijny sprawował nad domownikami sądy, przy czym w odniesieniu do żony i dzieci wykonywane były one w ramach *iudicium domesticum*, a zatem z udziałem krewnych, powinowatych czy nawet sąsiadów. Powinnością ojca rodziny było zarządzanie majątkiem rodziny (*bonorum administratio*) oraz kierowanie działalnością gospodarczą rodziny, przede wszystkim uprawą gruntów. Reprezentował on także rodzinę na zewnątrz. Oprócz tego – jako kapłan – pielęgnował kult przodków (*sacra familiaria*).

Spokrewnione lub sąsiedzkie rodziny łączyły się w **rody** (*gentes*): członkowie rodu – krewni po mieczu i ich klienci – mieli wspólną własność ziemi (*ager gentilicius*) i wspólnie obchodzili uroczystości religijne (zwłaszcza *sacra gentilicia*), wymierzali sprawiedliwość we własnym kręgu, a ponadto wspólnie walczyli w czasie wojny. Na gruncie prawa prywatnego z przynależnością rodową związane było prawo dziedziczenia (w przypadku braku bliższych krewnych) oraz sprawowania kurateli nad chorymi psychicznie. Ślady dawnego ustroju rodowego były widoczne w nazwiskach rzymskich, składających się z trzech części: imienia (*pronomen*), nazwiska rodowego (*nomen gentilicium*) oraz przydomku (*cognomen*), co oznacza, że człowiek określał swą osobę przede wszystkim nie jako jednostkę, lecz jako członka rodu. Pierwotnie tworzenie rodów było przywilejem arystokracji, a *gentes* plebejskie powstały jako imitacje rodów patrycjuszowskich.

Poszczególne rody formowały się w **kurie** (*curiae*)⁴. Każda kuria miała swego naczelnika (*curio*), kapłana (*flamen*) i liktora. Nad wszystkimi *curiones* stał *curio maximus*. Członkowie kurii składali wspólnie ofiary, zasiadali do

⁴ D. 1,2,2,2: *Postea aucta ad aliquem modum civitate ipsum Romulum traditur populum in triginta partes divisisse, quas partes curias appellavit propterea, quod tunc rei publicae curam per sententias partium earum expediebat* [Następnie, ponieważ państwo się powiększyło, *Romulus*, jak podają źródła, podzielił lud na trzydzieści części, które nazwał kuriami, z tego powodu, że wówczas zarządzał rzecząpospolitą z ich udziałem].

uczci, mieli swoje własne bóstwo. Według tradycji 30 rzymskich kurii dzieliło się pomiędzy trzy wspólnoty plemienne (*tribus*): *Luceres*, *Ramnes*, *Tities*⁵. Podział tribusowy nie miał jednak w okresie królewskim większego znaczenia politycznego, ponieważ to kurie były podstawowymi częściami składowymi zgromadzenia ludowego oraz jednostkami rekrutacji wojskowej.

10 Warstwę wyższą społeczeństwa rzymskiego w okresie królewskim i pierwszym wieku republiki stanowiła arystokracja rodowa i ziemiańska, późniejsi **patrycjusze** (*patricii*). Podstawą przynależności do tego stanu było pochodzenie, przywileje oraz funkcje sprawowane w życiu gospodarczym, społecznym, politycznym i religijnym. Wyróżniał ich także specjalny strój: złoty pierścień (*anulus aureus*), purpurowy brzeg na tunice (*clavus*), krótki płaszcz jeździecki (*trabea*), wysokie buty z cholewami z rzemieniem (*calceus*) oraz okrągłe ozdoby wykonane ze szlachetnego metalu (*phalerae*). Patrycjusze byli pełnoprawnymi członkami społeczeństwa, stąd korzystali z szeregu uprawnień sakralnych, politycznych i prywatnoprawnych, zwłaszcza z dostępu do ziemi publicznej oraz łupów wojennych. Na pełny wachlarz uprawnień patrycjuszki składały się uprawnienia:

- 1) w zakresie prawa sakralnego:
 - prawo udziału w nabożeństwach i ofiarach (*ius sacrorum*),
 - prawo udziału w badaniu woli bogów (*ius auspicio*),
 - prawo piastowania urzędów kapłańskich (*ius sacerdotiorum*);
- 2) w zakresie prawa politycznego:
 - prawo głosowania na zgromadzeniach kurialnych (*ius suffragii*),
 - prawo bycia wybieranym do sprawowania urzędów (*ius honorum*);
- 3) w zakresie prawa prywatnego:
 - prawo zawierania małżeństw wywierających konsekwencje prawne (*ius conubii*),
 - prawo przeprowadzania transakcji handlowych (*ius commercii*),
 - prawo wchodzenia w związki rodowe, korzystania z opieki rodowej oraz majątku rodowego (*ius gentilitatis*).

Węzami ścisłej zależności z patrycjuszami łączyli się ich **klienci** (*clientes*), rekrutujący się zwykle spośród niezamożnych obywateli lub cudzoziemców, zobowiązani do usług i wierności wobec patrona, towarzyszenia mu w służbie wojskowej i działalności politycznej. Patron natomiast winien był kliento-

⁵ Livius, Ab Urbe condita 1,13,8 (Liwiusz, Dzieje Rzymu od założenia Miasta): *Eodem tempore et centuriae tres equitum conscriptae sunt. Ramnenses ab Romulo, ab T. Tatius Titienses appellati, Lucerum nominis et originis causa incerta est* [W tym samym czasie zaciągnięto trzy centurie ekwicy: *Ramnenses* zostali nazwani od *Romulusa*, *Titienses* od *Tytusa Tuczusza*, kwestia nazwy i pochodzenia *Lucerów* jest niepewna].

wi ochronę, pomoc, zaś oszustwo wobec klienta stawiało patrona poza prawem jako wyklętego (*sacer*). Podkreślenia wymaga, że klienci byli ludźmi wolnymi, ich więź zaś z patronem pozostawała pod ochroną prawa sakralnego. Klienci mogli pozostawać w zależności od patrona – z reguły patrycjusza, ewentualnie od rodu lub całej gminy.

Natomiast posiadający wolność osobistą i obywatelstwo **plebejusze** (*plebs*, *plebei*), którzy jako grupa społeczna wyodrębnili się i zorganizowali ostatecznie z końcem VI w. p.n.e., nie mieli praw politycznych, sakralnych czy cywilnych, będąc w istocie osobami pozostającymi poza organizacją polityczną rzymskiego państwa–miasta. Nie mieścili się oni w systemie rodowym zastrzeżonym dla patrycjusza, opartym na posiadaniu i użytkowaniu ziemi. W tej grupie znajdowali się kupcy, rzemieślnicy, drobni i średni rolnicy.

Granica między plebejuszami i klientami nie była przeprowadzona precyzyjnie, obie te grupy mieszkańców mogły bowiem cieszyć się wolnością i obywatelstwem rzymskim. W okresie republiki plebejusze wywalczą wyraźne wyodrębnienie, podczas gdy klienci nadal pozostaną w ścisłej zależności od patronów.

Oczywiście poza tymi trzema grupami ludności sytuowali się **niewolnicy** (*servi*) oraz cudzoziemcy (*peregrini*) przebywający czasowo w Rzymie. Z tych właśnie grup wywodzili się nowi obywatele. Niewolnicy w okresie królewskim byli niemalże członkami rodziny, z którą na co dzień przestawali i współpracowali. Nie zmienia to jednak faktu, że pozostawali oni przedmiotami, a nie podmiotami prawa. Sama zaś niewola była instytucją wspólną wszystkim narodom i należała do regulacji *ius gentium*. **Cudzoziemcy**, co do zasady, przebywali czasowo w Rzymie, jednak z tej właśnie grupy ludności rekrutowali się rzemieślnicy.

Plebejusze, pomimo posiadania obywatelstwa rzymskiego, byli pozbawieni 11
wpływu politycznego na losy państwa. Równocześnie okazało się, że siły zbrojne rekrutujące się wyłącznie z patrycjusza nie były zdolne do prowadzenia skutecznej obrony i ekspansji. Doprowadziło to do przemian polityczno-społecznych, znanych jako reforma serwiańska, choć w istocie jej wyniki nie były zapewne wyrazem jednorazowej decyzji króla *Serwiusza Tulliusza*, lecz efektem przekształceń społeczeństwa rzymskiego i jego sił zbrojnych.

Reforma serwiańska zrywała z tradycyjnym podziałem obywateli na patrycjusza i plebejuszy – na rzecz cenzusu majątkowego. Wyodrębniono wówczas 5 klas majątkowych obywateli oraz podzielono armię na jednostki zwane centuriami, określając ile centurii powinna wystawić każda klasa. Podstawą cenzusu była ilość posiadanej ziemi, którą przeliczano wartościowo na asy z brązu (*aes rude*). Przypisanie do danej klasy nie było trwałe, ponieważ co

pięć lat przy przeprowadzeniu cenzusu weryfikowano spełnianie przez obywatela kryteriów majątkowych. Reforma nie oznaczała oczywiście zrównania plebejuszy w prawach z patrycjuszami, ale stanowiła włączenie ich do wspólnoty państwowej. O kolejne uprawnienia będzie walczył plebs w V–IV w. p.n.e. W okresie republiki centurie, pomyślane jako jednostki wojskowe, nabiorą także charakteru politycznego na skutek zwoływania zgromadzeń centurialnych.

Rozdział 2. Organizacja polityczna i społeczna republiki

Wybrana literatura:

- H. Appel, Kontrowersje wokół *senatus consultum ultimum*. Studium z dziejów późnej republiki rzymskiej, Toruń 2013;
- W. Bańczyk, Wpływ działalności konsula na tworzenie i stosowanie prawa w starożytnym Rzymie, (w:) Aspekty społeczno-prawne rozwoju antycznego Rzymu, red. O. E. Braniewicz, P. Kowalczyk, Toruń 2014;
- L. T. Błaszczak, Ze studiów nad senatem rzymskim w okresie schyłku republiki, Łódź 1965;
- K. Chytła (Wyrwińska), Gospodarze i polityczne znaczenie ekwitów w Rzymie u schyłku III i w II w. p.n.e., Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 2006, Prace Instytutu Własności Intelktualnej 96;
- M. H. Crawford, Rzym w okresie republiki, tł. J. Rohoziński, Warszawa 2004;
- R. Kamińska, Ochrona dróg publicznych przez urzędników rzymskich, Zeszyty Prawnicze 2008, Nr 8.2;
- R. Kamińska, Sprawowanie urzędu edyla plebejskiego i edyla kurulnego w republice i w pryncypacie rzymskim, Czasopismo Prawno-Historyczne 2013, z. 2;
- R. Kamińska, Zarys kompetencji edylów jako urzędników miejskich, Studia Prawno-Ekonomiczne 2013, t. 88;
- P. Kołodko, Pretor urzędnikiem magistratury rzymskiej. Zarys problematyki, Miscellanea Historico-Iuridica 2013, t. 12;
- P. Kołodko, Uwagi na temat odpowiedzialności *magistratus populi Romani* w świetle prawa prywatnego oraz publicznego, Zeszyty Prawnicze 2014, Nr 14.3;
- Ł. Korporowicz, Zgromadzenia ludowe – rozwój i kompetencje, Wiedza Prawnicza 2009, Nr 2;
- M. Kuryłowicz, *Tres viri capitales* oraz edylowie rzymscy jako magistratury policyjne, Annales UMCS. Sectio G 1993, Nr 40;
- M. Kuryłowicz, Działalność karno-administracyjna edylów rzymskich w sprawach handlowych, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego 1989, Prace Prawnicze 125;
- M. Kuryłowicz, *Loca aedilem metuentia* (*Sen. de vita beata* 7,1,3). Z działalności edylów rzymskich na rzecz ochrony porządku i moralności publicznej, Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska 1985-1986, Sectio G 32–33;
- J. Linderski, Rzymskie zgromadzenia wyborcze od *Sulli* do *Cezara*, Wrocław–Warszawa 1966;
- F. Longchamps de Bérier, Pretor jako promotor dobra wspólnego, (w:) Dobro wspólne. Teoria i praktyka, red. W. Arndt, F. Longchamps de Bérier, K. Szczucki, Warszawa 2013;

- E. Loska, *„Provocatio ad populum”*, (w:) *Salus rei publicae suprema lex*. Ochrona interesów państwa w prawie karnym starożytnej Grecji i Rzymu, red. A. Dębiński, H. Kowalski, M. Kuryłowicz, Lublin 2007;
- W. Mossakowski, *Działalność cenzorów w zakresie ochrony dobrych obyczajów w Rzymie*, (w:) *Crimina et mores*. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001;
- W. Mossakowski, *Wybrane problemy rzymskiego prawa publicznego*, Toruń 2013;
- J. Rudnicki, *Instytucja dyktatury w republice rzymskiej*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2011, z. 1;
- Rzymskie prawo publiczne, red. B. Sitek, P. Krajewski, Olsztyn 2005;
- Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia, aut. A. Jurewicz, R. Sajkowski, B. Sitek, J. Szczerbowski, A. Świętoń, Olsztyn 2011;
- P. Sawiński, *Kilka uwag na temat charakteru władzy prokonsulów w okresie Republiki*. *Imperium consulare*’ czy *proconsulare*’, (w:) *Studia z dziejów starożytnego Rzymu*, red. R. Sajkowski, Olsztyn 2007;
- M. Sobczyk, *Przestępstwo korupcji wyborczej w republikańskim Rzymie*, *Czasopismo Prawno-Historyczne* 2014, z. 2;
- A. Tarwacka, *Cenzorzy a zgromadzenia ludowe w Rzymie okresu republiki*, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 2016, Nr 14.2;
- A. Tarwacka, *Prawne aspekty urzędu cenzora w starożytnym Rzymie*, Warszawa 2012;
- K. Wyrwińska, *Civis Romanus sum*. Rzymskie prawo publiczne. Wybrane zagadnienia, Kraków 2015;
- M. Zabłocka, *Nadawanie obywatelstwa rzymskiego*, *Prawo Kanoniczne* 1993, Nr 1–2;
- M. Zabłocka, *Polityka dynastii julijsko-klaudyjskiej wobec wyzwoleń i wyzwoleńców*, *Prawo Kanoniczne* 1984, Nr 1–2;
- J. Zabłocki, A. Tarwacka, *Publiczne prawo rzymskie*, Warszawa 2011;
- J. Zabłocki, *Leges de plebiscitis*, *Prawo Kanoniczne* 1992, Nr 1–2;
- J. Zabłocki, *Stanowienie prawa na zgromadzeniach ludowych w Rzymie republikańskim*, *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 2016, Nr 14.2.

§ 5. Początki republiki

- 12 Ostatnim królem rzymskim był *Tarkwiniusz Pyszny*. Według legendy doszedł on do władzy, zabijając swego teścia *Serwiusza Tulliusza* i w przeciwieństwie do swych dobrych poprzedników, uchodził za tyrana, skazującego na śmierć lub konfiskatę dóbr bez powodu. Ostateczną przyczyną konfliktu króla z lekceważoną arystokracją stało się podobno zgwałcenie przez jego syna jednej z Rzymianek. W wyniku zawiązanego spisku, *Tarkwiniusze* musieli uchodzić z miasta.

W rzeczywistości do obalenia panowania etruskiego doszło najpewniej nieco później, z początkiem V w. p.n.e., być może na skutek przymierza Rzymian z Grekami wymierzonego przeciwko Etruskom.

Zgodnie z tradycją rzymskich annalistów, obalenie władzy królów etruskich nastąpiło w 510/509 r. p.n.e. Data ta otwiera okres rzymskiej republiki – epoki, w której państwo rzymskie zaczęło dominować najpierw w Lacjum, a później

w Italii. Następnie zaś po zwycięstwie w wojnach punickich objęło znaczne tereny poza Italią. Jego wojska pokonały dwa ówczesne mocarstwa: Macedonię (w trzeciej wojnie macedońskiej, 171–168 p.n.e.) oraz Kartaginę (w trzeciej wojnie punickiej, 149–146 p.n.e.), osłabiły i zmusiły do uległości państwo *Seleucydów*, podbiły większą część Półwyspu Iberyjskiego i zajęły Grecję (146 r. p.n.e.). Okres ten zakończył się serią wojen poszerzających posiadanie rzymskie oraz niepokoju wewnątrznych.

Wraz z powstaniem republiki miejsce króla zajęli urzędnicy wybierani na 13 czas określony. Króla zastąpili ostatecznie **dwaj konsulowie** (początkowo zwani pretorami) wybierani przez komicja centurialne¹, urzędujący przez rok i wyposażeni w najwyższą władzę wykonawczą, sędowniczą i wojskową (*imperium*)². Nie mieli natomiast, wchodzącego w zakres władzy kapłańskiej, prawa do przeprowadzania wróżb z lotu ptaków (*auspicium*), która przeszła w ręce odpowiednich kapłanów (*rex sacrorum*), pozbawionych jednak możliwości sprawowania urzędów i zasiadania w senacie. Konsulów wybierano jedynie spośród patrycjusza. Trudno określić, czy reguła powoływania dwu urzędników wyposażonych w te same uprawnienia została przejęta od sabińskich sąsiadów Rzymu, czy też był to czysto rzymski wynalazek, mający na celu zabezpieczenie państwa przed dążeniami do zagarnięcia pełni władzy przez jednostkę. Nie ulega jednak wątpliwości, że odtąd zasada kolegalności stała się cechą charakterystyczną rzymskiej magistratury. Ograniczeniem władzy konsulów, obok powołania dwóch urzędników o tych samych uprawnieniach jedynie na okres roczny, było przyznanie obywatelom zagrożonym karą śmierci z wyroku urzędnika, być można na podstawie *lex Valeria de provocatione* z 509 r. p.n.e., której wydanie jest jednak w literaturze kwestionowane, nie później zatem niż na pod-

¹ *Livius*, *Ab Urbe condita* 1,60,3–4 (*Liwiusz*, *Dzieje Rzymu od założenia Miasta*): *Regnum Romae ab condita urbe ad liberatam annos ducentos quadraginta quattuor. Duo consules inde comitiis centuriatis a praefecto urbis ex commentariis Ser. Tulli creati sunt, L. Iunius Brutus et L. Tarquinius Collatinus* [Rządy królów trwały w Rzymie od założenia Miasta do wyzwolenia przez dwieście czterdzieści cztery lata. Następnie na komicjach centurialnych pod przewodnictwem prefekta Miasta wybrano w myśl zapisków *Serwiusza Tulliusza* dwóch konsulów, *Lucjusza Juniusza Brutusa* i *Lucjusza Tarkwiniusza Kollatyna*].

² D. 1,2,2,16: *Exactis deinde regibus consules constituti sunt duo: penes quos summum ius uti esset, lege rogatum est (...). Qui tamen ne per omnia regiam potestatem sibi vindicarent, lege lata factum est, ut ab eis provocatio esset neve possent in caput civis Romani animadvertere iniussu populi: solum relictum est illis, ut coercere possent et in vincula publica duci iuberent* [Następnie, po wypędzeniu królów, ustanowiono dwóch konsulów, którym mocą ustawy przyznano ogół praw (...). Aby jednak nie przypisywali sobie władzy królewskiej, na mocy ustawy postanowiono, że od ich decyzji przysługuje odwołanie, tak aby nie mogli skazać obywatela rzymskiego na karę śmierci bez zgody ludu. Pozostawiono im jedynie władzę *coërcitio* oraz prawo zamykania w więzieniach publicznych].

stawie *lex Valeria de provocatione* z 300 r. p.n.e., prawa do żądania osądzenia sprawy przez lud (*provocatio ad populum* – zob. *Nb. 175*).

Rzymski ustroj republikański stanowił połączenie elementów wszystkich form ustrojowych spotykanych w ówczesnym świecie: silnej władzy monarchicznej (system urzędników), ustroju demokratycznego (zgromadzenia ludowe) oraz ustroju arystokratycznego (senat). Trudno jednak mówić o jakiejś ustabilizowanej formie rzymskiej republiki. Poszczególne jej elementy i wzajemne ich powiązania ulegały zmianom w zależności od przeobrażeń społecznych, gospodarczych i politycznych.

§ 6. Sytuacja społeczna w okresie republiki

I. Uprzywilejowanie prawne patrycjuszy

- 14 Pierwotnie republikańskie społeczeństwo rzymskie składało się z patrycjuszy, ich klientów oraz niewielkiej liczby niewolników. Wcześniej ukształtowała się także grupa plebejuszy. Najpóźniej w końcu VI w. p.n.e. patrycjusze zapewnili sobie jednak supremację polityczną, ponieważ to oni przejęli rządy w państwie po wygnaniu królów etruskich – spośród patrycjuszy rekrutowali się konsulowie, senat obsadzali wyłącznie patrycjusze. Konsul decydował o zwołaniu zgromadzenia ludowego, a senat zatwierdzał podjęte uchwały. Stanowiska kapłańskie zajmowali wyłącznie patrycjusze. Korzystali oni z czynnego i biernego prawa wyborczego (*ius suffragii* i *ius honorum*), prawa zawierania uznanych przez państwo związków małżeńskich (*ius conubii*) oraz prawa obrotu ziemią i zawierania innych transakcji handlowych (*ius commercii*).

Wzrost znaczenia komicjów centurialnych kosztem kurialnych również był korzystny dla patrycjuszy, którzy zdominowali najbogatsze klasy majątkowe. Na komicjach centurialnych głosowano centuriami, stąd też pierwsza klasa majątkowa dysponująca *de facto* 98 centuriami (80 centurii piechoty i 18 centurii jazdy) była w stanie przegłosować pozostałe 95 centurii, zwłaszcza że głosowanie rozpoczynano od centurii ekwickich. Wynikało to z procedury, która przewidywała, że większość w obrębie centurii liczyła się jako głos całej centurii – zatem po sprawdzeniu wyników w 98 centuriach, jeśli były one zgodne, głosowania nie kontynuowano. Ponadto bezpłatność urzędów sprawiała, że jedynie wyjątkowo bogaci obywatele mogli sobie pozwolić na sprawowanie służby publicznej.